

CAPITOLUL VII

CREȘTINISMUL, RELIGIE AUTONOMĂ

- I. – *Influențele elenice* nu puteau fi evitate de către religia creștină. – Curentul ioinic. – Rezistențele iudeo-creștine la paulinism și la ioinism. – Cum au fost depășite puțin câte puțin. – *Separarea dintre Lege și religie*. – Separarea Bisericii și a Sinagogii. – Situația în pragul secolului al IV-lea.
- II. – *Terenul greco-roman*. – Temele metafizicii școlare. – Mișcarea spiritelor, sub aspect religios, între secolele I și IV. – Religia romană oficială și sentimentul religios. – Puseul Orientului. – Sincretismul individualist al secolului al III-lea. – *Creștinismul se prezintă ca o religie orientală* și se adresează individului. – El dezaprobă sincretismul, dar aceasta nu-i decît o aparență. – Cum este el însuși sincretism. – Întîlnirea sa cu filosofia.
- III. – *Influența culturii elenice împinge religia în două direcții diferite*. – Transformarea creștinismului în filosofie revelată și perfectă. – Înflorirea *gnozelor*. – Rolul *ereziei* în evoluția doctrinei. – Acțiunea ritualismului păgîn.
- IV. – *Înfățișarea creștinismului la începutul secolului al IV-lea*. – Este o religie autonomă și ostilă iudaismului. – *Regula credinței*. – Biserica și Bisericile. – Exclusivismul creștin.

I

Cedînd forței lucrurilor, Paul pliase creștinismul geniului său speculativ. Acceptînd în avans separarea creștinismului și a iudaismului –pe care faptele i-o arătau ca inevitabilă–, el îi pregătise doctrina. Oricum, acțiunile mediului elenic nu puteau fi evitate de către religia creștină, încă din momentul în care aceasta ieșea din Palestina –și noi știm că acest lucru se întîmplase deja înainte de Paul. Mai ales, era fatal a-i aplica în lumea greacă procedeele exegezei prin care evreii din Alexandria puneau în acord Legea lui Moise cu filosofia profană. Era o manieră de philonian, acel asiat necunoscut care punea în prologul celei de-a IV-a Evanghelii afirmația că, pe pămînt, Isus-Mesia fusese o încarnare a Logosului, a Cuvîntului lui Dumnezeu, un principiu de acțiune al lui Yahweh –după exegeza alexandrină– și coetern Lui¹⁰². Propoziție enormă, care nu duce nicăieri, decît la a identifica Crucificatul cu o manifestare directă a lui Dumnezeu,

¹⁰² Ioan, 1, 14: „Și Cuvîntul s-a făcut trup și a locuit între noi, iar noi am văzut gloria lui, glorie ca a unicului născut din Tatăl”. Cuvîntul grecesc *logos* se traduce în textele neotestamentare prin ‘cuvînt’ sau ‘vorbire’. (n.a.)

adică, logic, cu însuși Dumnezeu, și de aceea, propoziție blasfematorie pentru un evreu, care nu putea nicidecum concepe ca Infinitatea divină, pe care el nu îndrăznește să o numească –de teamă c-ar defini-o–, să se închidă între limitele strâmte ale unui corp uman. Totodată, însă, este și o propoziție ușor de acordat cu christologia lui Paul, sau, mai bine spus, strâns înrudită cu ea, dacă nu uităm declarația fundamentală a apostolului: „*Domnul este Spiritul*”. Pe de altă parte, propoziția este seducătoare pentru un grec, și pe placul profunde dorințe a religiei care, tinzând mereu să mărească tot mai mult persoana lui Isus, se silea, aproape fără să o știe, să îl apropie de Dumnezeu!

Fără a prevedea încă toate consecințele acestor transpoziții și augmentări ale religiei celor doisprezece, iudeo-creștinii nu le acceptară pe toate de bună voie. Mai întâi, pentru că atâtea partajări suferite de prețiosul privilegiu de a fi moștenitori ai Împărăției –pe care credeau că îl posedă– făcea ca acesta să se devalorizeze și aproape să dispară. Apoi, pentru că ei erau evrei și pretindeau să rămână astfel, după cum știau că fusese și Învățătorul lor. Paul, așadar, avu parte de o opoziție viguroasă, pînă și în comunitățile pe care le fondase. Chiar după ce cei doisprezece îl recunoscuseră ca apostol alături de ei și, aparent, se resemnară cu concesiile pe care le reclamase pentru propriii săi convertiți, ei se dedară la „pocăințe” care îl puseră în încurcătură uneori. Dinspre legaliști fură lansate împotriva sa scrieri violente, iar scrisorile sale către corinteni și galateni, oricît de obscure rămîn pentru noi în detaliu, ne oferă cel puțin o impresie definită asupra ostilității acestor oameni care, dacă ar fi putut, ar fi vrut să-l facă să treacă drept un eretic impostor. Operele foarte tîrzii ale literaturii creștine – cum sînt scrierile atribuite lui Clement romanul, care a trăit spre sfîrșitul secolului I–, încă poartă urmele acestei polemici¹⁰³.

¹⁰³ Despre patriarhul Clement, episcop al Romei și primul Părinte apostolic, Tertullian spune că a fost consacrat, împreună cu Linus și cu Cletus, chiar de către sfîntul Petru, fiind succesorul acestuia la conducerea Bisericii Romei. Autorul se referă la *Epistola lui Clement către corinteni*, care, în Biserica primitivă, încă era citită, și care este unul dintre cele mai vechi documente creștine autentice, neincluse în Noul Testament. Epistola este scrisă la sfîrșitul secolului I, și are în centru disputa privitoare la autoritatea preoților și a episcopilor

În plus, teologia din prologul iohanic provoacă, și ea, serioase proteste. Totuși, încă de la sfârșitul generației apostolice, s-ar fi putut prevedea fără greș în favoarea cui se pregătea viitorul.

Într-adevăr, încă din acele timpuri, trebuia să se admită că reîntoarcerea Domnului, *parousia*¹⁰⁴ –a cărei întârziere, în mod hotărît, se prelungea cam mult– ar putea să se facă așteptată încă mult timp, în așa fel încît tot continuînd să vorbească despre ea, începeau s-o facă să nu mai dăinuie, deposedînd-o treptat de locul central pe care, la început, îl ocupa în cadrul religiei. În rest, tabloul eshatologic în care aceasta se încadra nu seducea deloc imaginația greco-romanilor la fel ca pe cea a evreilor.

Vechile lor convingeri dualiste, aplecarea lor către spiritualism, îi împiedicau să acorde o simpatie totală credinței în învierea cărnii, materialității Împărăției mesianice, în care se complăcea gîndirea evreiască. Întrucît convertiții din străinătate formau majoritatea copleșitoare a credincioșilor, iar propaganda creștină nu avea șanse să reușească decît în rîndul oamenilor din care aceștia proveneau, în conformitate cu aspirațiile acestora se va preciza și dezvolta ceea ce, în curînd, se va numi *regula credinței*¹⁰⁵. Pentru că propozițiile sfîntului Paul sau ale celui de-al IV-lea

(termeni pe care îi folosește alternativ, căci în unele Biserici, precum în Egipt, distincția încă nu se făcuse) față de diaconi. Clement susține că preoții și episcopii își trag autoritatea de conducători ai Bisericilor de la apostoli, rolul diaconilor fiind acela de a-i servi pe cei dintîi. (n.trad.)

¹⁰⁴ Termenul provine din gr. παρουσία ‘prezență fizică, starea unui lucru, ocazie, proprietăți, bunuri, acțiunea de a se prezenta, venire’, fiind utilizat de către autorii precreștini. El apare în Vechiul și în Noul Testament cu sensul său obișnuit. În acesta din urmă, însă, el este folosit și cu referire la ce-a de-a doua venire a lui Isus (lat. *advent* fiind sinonim, aici, cu gr. *parousia*). (n.trad.)

¹⁰⁵ Regula credinței (lat. *regula fidei* sau *analogia fidei*) este un concept necesar, cu apariție și dezvoltare istorică, prin care se încearcă a se răspunde nevoilor obiective și imperative pe care comunitatea și sistemul religios le au. Nucleul conceptului se găsește încă la Paul, care încearcă să ofere răspuns concret, clar și durabil unor probleme din Biserica primară. În *Epistola către romani*, 12, 6 apare: „*avînd însă daruri felurite, după harul ce ni s-a dat: profeție?: după măsura credinței*” (κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς πίστεως; *secundum rationem fidei*), măsura, canonul, regula credinței fiind autoritatea supremă și cel mai înalt standard al credinței. De altfel, prin toată activitatea sa, confruntîndu-se tocmai cu diversitatea de

evangelist, răspundeau dorințelor lor inconștiente, putem crede că speculația christologică, care depășea deja credința celor doisprezece, nu făcea decât să se amplifice, de acum înainte ocupînd mult loc în crezul creștin.

În același timp, divorțul dintre Biserică și Sinagogă este încheiat, în fapt, iar cei fideli lui Isus încep să vorbească despre evrei în termeni care, fără îndoială că l-ar fi surprins pe Învățător. Curînd, ei vor nega faptul că aceștia înțeleg, cîtuși de puțin, Adevărul și chiar Legea mozaică¹⁰⁶. Comunitățile

cultură, spiritualitate, mentalitate, înțelegere, mediu etc., Paul a încercat să traseze reguli clare, inteligibile, ușor de apelat, care să confere unitate și să ferească de capcanele raționamentelor și analogiilor greșite. Tertullian, în *De Praescriptione Haereticorum*, va utiliza sintagma *regula fidei*, socotind că aici se află nucleul dur al învățaturii creștine. Fără a o folosi, Irineu, în lupta sa împotriva gnosticilor (din *Adversus Haereses*), va exemplifica noțiunea și va sublinia importanța ei privitor la unitatea învățăturilor apostolice și a credinței. În Biserica creștină primitivă, regula credinței, așa cum apare la Irineu, se referă la credința într-un Dumnezeu atotputernic –care a făcut cerul, pămîntul, apele și toate cele ce se află în acestea–, în Isus Christos –Fiul lui Dumnezeu, care s-a întrupat pentru mîntuirea oamenilor–, în Duhul sfînt care, prin proroci, a făcut oamenilor cunoscut planul mîntuirii, al nașterii Mîntuitorului din Fecioara Maria, Patimile și învierea din morți, ridicarea la cer a Domnului Isus Christos, a doua venire a lui în gloria Tatălui, pentru a judeca pe cei vii și pe cei morți. Augustin și Toma d'Aquino vor observa că, uneori, este posibil ca regula credinței să intre în contrast cu regula ființei.

Poate că una dintre cele mai importante cauze a deosebirilor dintre diferitele Biserici (confesiuni), provine tocmai din faptul că, acceptînd necesitatea unei reguli a credinței, ele s-au raportat la lucruri sensibil diferite. Altfel, dacă în Biserica Catolică și în cea Ortodoxă, Biblia și tradiția sacră, dau regula credinței, în Bisericile Protestante, cu variații, regula credinței se identifică cu Scriptura (*sola Scriptura*). (n.trad.)

¹⁰⁶ Epistola numită a lui Barnaba, violent antievreiască, este, foarte probabil, o mică scriere alexandrină, provenind din intervalul 117-130. Cu mai bine de cincizeci de ani înainte, însă, autorul sirian al *Didachiilor*, îi numește deja pe evrei *ipocriții*. (n.a.)

Epistola aceasta este conținută în Codex Sinaiticus (secolul al IV-lea), ea fiind citată de Clement alexandrinul, Origenes, Eusebiu din Cezareea, și se adresează creștinilor neevrei. Textul datează de la începutul secolului al II-lea, cînd iudaismul cunoscuse un reviriment –dat și de toleranța lui Hadrian–, lucru de natură să îngrijoreze pe creștini, nu neapărat din antisemitism. Epistola încearcă să demonstreze că iudeii au înțeles Torah în mod greșit, prin reinterpretările, în manieră alegorică sau simbolistă, autorul epistolei arătînd că multe dintre prescripțiile Torei, întregul sistem sacrificial și ceremonial au alt sens și alt scop

făcute de apostoli și de discipolii lor evrei, ele însele recrutate dintre oamenii de practică evreiască –și care încă subzistă în Siria, în Egipt, poate la Roma–, rămase mici și sărace, sînt depășite de către marile Biserici populate de foștii păgîni. Pentru că încearcă să păstreze învățătura pe care au primit-o de la cei ce îl cunoscuseră pe Domnul, ele se expun la acuzația de a gîndi *sărăcăcios* asupra sa. Acest moment este aproape de cel în care majoritatea creștinilor vor refuza celorlalți dreptul de a pretinde partea lor de mîntuire. Sfîntul Iustin¹⁰⁷ va scrie spre anul 160 că –după părerea sa– creștinii care continuă să urmeze prescripțiile iudaice vor fi salvați, dar cu condiția să nu caute a impune cuiva practicile lor, după care va adăuga că majoritatea credincioșilor nu ar vrea să aibă relații cu ei¹⁰⁸. În realitate, creștinii greco-romani nu se mai simțeau legați de Israel și dădeau Legii – despre care Christos spusese că el nu i-ar schimba o iotă– o interpretare pur simbolică.

În același timp, comunitățile creștine –în mod hotărît separate de sinagogi– începuseră deja să se organizeze pentru a trăi. Mai întîi, ele își aleseră administratori temporali, însărcinați să vegheze la interesele lor materiale și la menținerea ordinii în sînul lor, în vreme ce Sfîntul Duh animă pe inspirații care susțin și răspîndesc credința. Apoi, simțind nevoia de a se stabili, vor începe să devină neîncrezători în inițiativele inspirațiilor, încercînd să introducă mai multă regularitate în administrarea

decît cele avute în vedere de către evrei –ca urmare a neînțelegerii. Concluzia este că, în esență, evreii nu au fost niciodată în acord cu Dumnezeu, creștinii fiind poporul care reușește să atingă acest țel. Prin multe dintre remarcile făcute în epistolă, se poate observa că, de fapt, ținta o constituie sectele eretice ale creștinilor iudaizanți. În acea perioadă, luptele cel mai aprige se duceau între concepția celor care încercau să implanteze creștinismul în Europa, prin compromisul cu civilizația greacă și renunțarea la o serie de elemente semite și asiatic, și a celor care țineau să păstreze respectivele elemente. (n.trad.)

¹⁰⁷ Iustin din Cezareea (103-165), martir din vremea lui Marc Aureliu, provenit dintre păgîni, filosof apreciat și menționat de numeroși autori creștini pentru lupta sa împotriva ereziilor, precum și pentru textele sale asupra mai multor concepte teologice, în care încearcă, din perspectivă filosofică, să contribuie la încheierea unui sistem teologic. (n.trad.)

¹⁰⁸ *Dialogul cu Tryphon*, 47. (n.a.)

intereselor spirituale. Cam în vremea cînd se va stinge generația care-i cunoscuse pe apostoli va apărea episcopatul monarhic.

Cu alte cuvinte, în pragul celui de-al doilea secol, creștinismul se prezintă deja ca o religie independentă –desigur, puțin incoerentă– și ale cărei dogme, rituri și instituții nu depășesc încă statutul elementar, dar care are conștiință deplină și nu se mai confunda cu iudaismul. Deja se află destul de departe de gîndirea lui Isus și de cea a celor doisprezece, și, de acum înainte, el pretinde să ofere viața eternă tuturor oamenilor, fără distincție de rasă ori de condiție socială.

II

Știm că terenul greco-roman, în vremea în care speranța creștină ajungea la el, nu era un loc pustiu. Aici se manifesta o gîndire religioasă – incoerentă, ce-i drept, dacă ne gîndim la faptul că, în funcție de indivizi, se referea la diferite lucruri, sau invers, peste care căuta să suprapună mai multe lucruri diferite– dar oricum vie, și prea puțin dispusă să se lase eliminată fără a reacționa. În clasele ignorante, în care aceasta se confunda prea adesea cu superstiția, găsea sprijin solid în mulțimea de obiceiuri și de prejudecăți, aproape imposibil de deșurdat. În mediile luminate, ea putea, de asemenea, conta pe puterea obișnuinței, și, în plus, avea un ajutor eficace în educația intelectuală. De la un capăt la altul al imperiului, școlile dădeau copiilor aceleași forme spirituale, și le inculcau aceleași procedee și modalități de a raționa, aceeași cultură generală, în funcție de care gîndirea lor religioasă se organiza negreșit. Să remarcăm neîntîrziat –deoarece este vorba despre un lucru capital– că cultura din timpul cezarilor rămînea aproape exclusiv literară. Din două discipline pe care le urma un tînar instruit pentru a-și perfecționa educația, una, retorica, nu pretindea să-l învețe decît arta de a combina ideile și cuvintele; cealaltă, filosofia, care tindea să-i dezvăluie lumea, să-i dea explicația vieții, să-i fundeze principiile și regulile moralei, nu se sprijinea pe nici o știință pozitivă. Sensul experienței demonstrative, pe care geniul grec îl pătrunsese odinioară, se pierduse și se repetau, ca adevăruri de fapt, un număr mare de absurdități, pe care o examinare atentă și rapidă le-ar fi desființat. De o parte, un

empirism incoerent, de alta pseudo-doctrine fizice, în întregime în aer; totalizînd, acestea erau, în acele timpuri, științele naturii. De aceea, filosofia –fecundă în considerații morale, juste, ingenioase, chiar elocvente, dar prost relaționate cu realitatea– se dispersa în mai multe sisteme metafizice, interesante ca construcții intelectuale, dar pur arbitrare. De altminteri, de mult timp fondate de către gînditorii Greciei, acestea erau reduse la a nu mai fi decît teme asupra cărora „maeștrii” executau variațiuni mai mult sau mai puțin personale. Tocmai pentru că rămîneau străine faptelor pozitive, aceste teme puteau fi transpuse destul de ușor și, totodată, se puteau accepta dezvoltări foarte străine spiritului primilor lor autori. Philon¹⁰⁹ le ansamblase cu principalele postulate ale Legii evreiești. Filosofii neoplatonicieni extraseră din ele un soi de religie revelată, astfel încît chiar și doctorii creștini din Alexandria le combinară cu afirmațiile religiei lor, iar din acest amestec apăru o dogmatică nouă. În sine, ei se dovedeau incapabili în a se apăra împotriva întreprinderilor asemănătoare; pe de altă parte, erau atît de bine înrădăcinate în mintea oamenilor cultivați și atît de larg acceptate ca adevăruri comune, chiar printre cei mai mari ignoranți, încît orice explicație a lumii, a vieții și a destinului uman, orice religie, trebuia să se bizuie pe ele.

¹⁰⁹ Philon din Alexandria (20 î.e.n.-50 e.n.), evreu elenist, erudit și filosof biblist, socotea că accesul la adevăr poate fi dat doar în urma studiului enciclopedic al științelor. Pe urmele stoicilor, va folosi metoda alegorică pentru a interpreta Biblia din perspectivă filosofică, încercînd să armonizeze filosofia greacă cu iudaismul, însă făcînd din metoda filosofică o cale pentru a justifica credințele religiei iudaice și socotind Biblia a fi sursa și tiparul Adevărului emanat de către Divinitate. A contribuit la întemeierea creștinismului tocmai prin această combinație a ideilor teologice iudaice cu cele din misteriiile grecești. Mai mult, Biblia nefiind canonizată și stabilită încă în cadre fixe, datorită adnotărilor pe care le-a făcut uneori, este greu de știut cît datorează textul biblic contribuțiilor lui Philon din Alexandria. Concepția sa asupra Logosului și a lui Dumnezeu ca principiu creator a influențat creștinismul timpuriu, el socotind că Logosul a fost tiparul, planul pe care Dumnezeu a creat lumea. A fost influențat de platonism, de neopitagoreism, de stoicism, de aristotelism, de către oratorii, istoricii și poeții greci, viziunea sa, deși destul de armonioasă, fiind eclectică. (n.trad.)

Să mai ținem seama că, introdus în lumea greco-romană în secolul I, creștinismul nu s-a înrădăcinat puternic decât în secolul al II-lea, și nu s-a dezvoltat peste tot decât în secolul al III-lea Or, ceea ce numim „spirit public”, în tot acest timp nu a rămas în aceeași poziție în raport cu cele ale filosofiei și religiei. Păstrând diferențele între *honestiores* și la *humiliares*¹¹⁰, el s-a modificat în sînul acestor două categorii. Dacă creștinismul a făcut asemenea progrese în secolul al III-lea, putem gândi că schimbarea s-a petrecut în conformitate cu interesul său.

În momentul în care Imperiul înlocuiește Republica¹¹¹, religia oficială a greco-romanilor este deja un sincretism, o combinație –de după cucerirea Orientului grec de către Roma– între zeii învingătorilor și cei ai învinșilor. Oamenii instruiți nu mai cred în ea, dar o respectă în public și, cînd este nevoie, participă la riturile sale, pentru că ei continuă să o creadă necesară poporului, ale cărui apetite și instincte periculoase le conține. Mai fac astfel deoarece nu uită că Cetatea antică se sprijinea pe ea odinioară, că eforturile fecunde ale strămoșilor au fost susținute prin ea, că ea marchează încă – prin ceea ce are particular roman– legătura vizibilă care-i unește pe cetățenii Orașului. Mai mult sau mai puțin profund, scepticismul lor solicită alimentul metafizic de care nu se pot lipsi: de obicei stoicismul sau

¹¹⁰ Este vorba despre cele două rînduri de clase sociale din imperiu. Deși, de-a lungul timpului, acestea au cunoscut felurite modificări la interior, în esență, ele și-au păstrat caracterul stratificat, împreună cu unele dintre privilegiile și, mai ales, prestigiul pe care îl aveau în societate. (n.trad.)

¹¹¹ Fondată, conform tradiției, pe la 753 î.e.n., Roma cunoaște mai întîi o perioadă de regalitate. Clasele superioare (nobiliară și preoțească) sînt dominate de către etrusci, din rîndul cărora provine și regele. La sfîrșitul secolului al V-lea, latinii și sabinii vor dobîndi puterea, înlăturînd pe ultimul rege etrusc (al șaptelea), vor crea o constituție care prevede separația puterilor în Stat, conducerea fiind asigurată de doi consuli aleși anual cu ajutorul unor magistrați și a unei adunări a patricienilor, senatul. După perioade de prosperitate și de pericol, Caius Iulius Caesar hotărăște să ia frîiele puterii în mîinile sale, dar este ucis (în anul 44 î.e.n.) de un grup care se opunea ideii de absolutism. După o perioadă de lupte pentru putere, în anul 31 î.e.n. Octavian, fiul adoptiv al lui Caesar preia puterea, își ia numele de Augustus și, cu toate că, formal, susține că forma de guvernămînt este republica, el deține puterea absolută în cadrul a ceea ce a numit Principat. După moartea sa, urmașul său, Tiberius, va fonda dinastia Iulio-Claudină și Imperiul. (n.trad.)

epicureismul, și asta conform caracterului lor individual și doctrinelor diverselor școli filosofice. În ceea ce privește oamenii de joasă condiție, aceștia rămân înrobiți micilor zei și vrăjitorilor. Între timp, religiile cu misterii, mistice și senzuale ale Orientului, deja implantate în imperiu, își încearcă treptat norocul. Augustus trece în planul său de ansamblu al restaurării Statului completa restabilire a religiei romane, dar, crezând că ar fi posibil să oblige oamenii ca în același timp să-și înfrîneze sentimentul religios, când ei deja posedă încă unul, în formele trecutului, sau să redea credința celor ce o pierduseră, el se lăsa pradă unei iluzii bizare. Orice ar fi gândit despre asta, el nu a reușit cu adevărat decât să restabilească, în integritatea lor, cultul și templele, și, paralel, întări valoarea *civică* a riturilor oficiale. Adevăratul patriotism, sau doar simplul loialism, presupuneau de acum înainte devoțiunea către *numen Augusti* și zeiței Romei¹¹².

¹¹² Continuînd moștenirea indo-europeană și adaptînd-o realităților și evoluțiilor proprii, precum și tipului de societate creat, romanii și-au întemeiat statul pe care îl vor inventa și construi pe autoritatea capului de familie (*pater familias*), investit și cu îndatoriri religioase, el fiind preotul și custodele larilor și penaților, zeități ale căminului și neamului. La rîndul ei, familia trebuia să cultive pe strămoș, în cadrul cultului geniului (conceput ca spirit protector și forță regeneratoare care avea grijă de trib). Alături de aceștia, erau fundamentali pentru binele comunității zei precum Vesta, care se îngrijea de continuitatea neamului și a urbei. De la începuturile ei, Roma nu se închinase oamenilor, urise regalitatea și orice formă de monarhie ori de putere care nu poate fi ușor controlată ori înlocuită. Într-un Stat expansionist, cu energiile depuse în slujba binelui neamului și a comunității, chiar marile victorii, deși sărbătorite împreună cu indivizii care le aduseseră, erau dedicate zeilor, în special lui Jupiter Capitolinul. În acest context, cultul împăratului apare ca o necesitate istorică, instituită pe vremea lui Augustus, și dată de faptul că imperiul ajunsese să înglobeze o diversitate etnică nemaîntilnită, împăratul avînd a păstra echilibrul între senat și popor, a asigura bunul mers al treburilor publice, spre a genera pacea și prosperitatea imperiului. Soluția avea în vedere unitatea imperiului și a maselor etnice care îl constituiau, asigurarea respectului față de niște simboluri comune. Dincolo de formele în care, de-a lungul timpului, s-a manifestat cultul împăratului, precum și de reacțiile diferitelor categorii populare, sociale și etnice, rolul cultului împăratului a rămas unul civil și, mai ales, cu miză civilă, impietatea nefiind una referitoare la Divinitate, ci una care afecta bazele Statului roman. La urma urmelor, cultul strămoșilor neamului și al zeilor protectori și dătători de energii doar căpătase alte aparențe și o nouă extensie. Soluția aceasta era o alternativă la împrejurarea istorică nouă, în urma căreia nu mai era posibil să

O asemenea religie consta în câteva ceremonii, ea fiind lipsită de orice teologie, de o adevărată dogmatică, și nu putea pretinde că alimentează un sentiment religios viu, fie el cât de mic. Or, din vremea lui Tiberiu pînă în cea a lui Nerva, sub presiunea Orientului –favorizată de insuficiența științei– și sub influența rellelor de diverse feluri care îi puseră la încercare și îi copleșiră pe oameni (stoicismul neputînd feri decît o mică elită), s-a întîmplat ca sentimentul să recîștige un loc tot mai mare în conștiința greco-romanilor. Acesta se amplifică și deveni mult mai exigent decît în trecut. Chiar în clasele luminate, scepticismul fu repede depășit de puternicele aspirații spre o viață religioasă profundă, iar stoicismul dădu înapoi rapid în fața platonismului, mai plastic, mai ușor de umplut cu religiozitate. Dacă este oarecare exagerare în a spune că Marc Aureliu a fost ultimul dintre stoici, rămîne adevărat că declinul domniei sale marchează completa decadență a doctrinei căreia nobilul împărat tocmai îi dăduse suprema strălucire. De acum înainte, lumea păgînă este coaptă pentru devoțiune. Venirea, o dată cu Sever¹¹³, a prinților africani și sirieni,

se aibă în vedere un cult al strămoșilor sau al unor divinități făcînd parte dintr-un fond vechi și comun, dat de caracterul etnic sau cutumiar decurgînd dintr-o îndelungată conviețuire împreună. Toate schimbările care se vor produce în diferite perioade ale imperiului –inclusiv edictul lui Caracala, din 212, prin care se acordă cetățenie romană tuturor locuitorilor născuți în imperiu– constituie, în fapt, măsuri cu caracter politic, de natură a rezolva probleme concrete cu care imperiul se confrunta. Opoziția creștinismului și a capilor săi față de cultul împăratului ține de inflexibilitatea formală ce caracteriza în mod genetic noua religie, lucru pe care întîlnirea cu filosofia greacă îl va atenua considerabil. (n.trad.)

¹¹³ Între 193 și 235 imperiul este condus de o dinastie de origine africană, întemeiată de către generalul Lucius Septimius Severus (193-211). Constantele dinastiei au fost marea apropiere față de armată și de militari și continuarea persecuțiilor față de creștini și evrei. Dincolo de acestea, doar întemeietorul dinastiei și ultimul reprezentant (Alexianus Severus, 222-235) s-au caracterizat prin oarecare realizări și echilibru, ceilalți remarcîndu-se prin excentricități și cruzimi. Chiar dacă întemeietorul are câteva realizări (efemere, de altfel) în plan militar și câteva realizări mărunte în plan administrativ, nivelul acestuia, ca administrator al imperiului și prim politician (cel mai ridicat între Severi) este profund marcat de lipsa educației și capacităților necesare unui împărat roman. O altă constantă a dinastiei a fost implicarea femeilor în treburile imperiului (începînd cu Iulia Domna, soția

dominația femeilor pătrunse de pietatea mistică a Orientului, au favorizat rapida dezvoltare a acesteia, și secolul al III-lea i-a cunoscut toate formele – de la cele mai grosiere, strâns înrudite cu superstiția pură, pînă la cele mai rafinate, cizelate de reflexiile unei filosofii de acum înainte orientate către divin.

Religiile de Stat, după formula pe care toată antichitatea a cunoscut-o, se reduceau doar la religia împăratului, acum cînd naționalitățile – autonome odinioară pe teritoriul astăzi cucerit de către Roma – erau absorbite de aceasta. De aici înainte, sentimentul religios cel mai viu se aplica în întregime mîntuirii individului. Toate credințele și toate cultele își avură atunci credincioșii lor. Aceștia le adaptau dorinței lor intense pentru un viitor plin de fericirea eternă, într-un dincolo misterios. Din această imensă materie religioasă, pietatea fiecăruia își croia o religie pe măsura sa, iar pentru a-și construi un *credo* practic, combina în mod obișnuit afirmații ale religiei și ale riturilor de diferite origini.

Începînd cu secolul I, creștinismul se prezenta ca o religie orientală, mistică și practică totodată, pe de o parte bazată pe revelația divină și promițînd *mîntuirea* eternă printr-un mediator atotputernic, pe de altă parte pretinzînd a instaura pe pămînt *o viață* nouă, plină de iubire și virtute. Avea, așadar, șanse de a plăcea oamenilor cuprinși de aceleași dorințe ca și cei cărora le aducea realizarea; totodată, exclusivismul său trebuia să facă rău sortii sale înainte de a i-o asigura. Acesta se arăta rebel la orice sincretism, dar încă era foarte simplu în dogma și în practica sa – așadar foarte plastic –, și putea primi și asimila – aproape fără a-și da seama – elementele cele mai răspîndite pe teritoriul roman: aspirațiile religioase și uzanțele rituale. Mai mult, nu era capabil să scape acestora și, dacă în secolul al III-lea, este în stare să facă față cu succes oricărui sincretism păgîn, este pentru că *el însuși a devenit un sincretism* în care se regăsesc

lui Septimius, trecînd prin Iulia Maesa, sora acesteia și fiicele celei din urmă, Iulia Soaemias, mama lui Elgabalus și Iulia Avita mamaea, mama lui Alexianus Severus). În mod inevitabil, la capătul dinastiei, imperiul va intra într-o criză politică, economică și militară, dominată de dezordine, revolte, război civil, sărăcie, împărați slabi și domnii scurte. (n.trad.)

toate ideile fecunde, toate riturile esențiale ale religiozității păgâne. Creștinismul le-a combinat și armonizat în așa fel încît se poate ridica singur, înaintea credințelor și practicilor incoerente ale adversarilor, fără ca, sub vreun aspect important, să le pară inferior.

Acest travaliu capital de absorbție –care ne permite să înțelegem că a existat un moment în care creștinismul a putut trezi numeroase și active simpatii în lumea greco-romană– s-a produs lent și mereu în raport cu creșterea credinței de-a lungul diverselor pături ale societății păgâne –în care, tocmai am arătat, mentalitatea religioasă n-a fost niciodată și peste tot aceeași. De la fiecare din aceste pături sociale religia va lua cîte ceva, și fiecareia îi va datora acel soi de ierarhie care încă mai există în Biserică – lucru care se observă încă din clipa în care dogmatica creștină a început a se întemeia–, și care conduce pe o pantă imperceptibilă, de la credința ignoranților la credința filosofică a intelectualilor.

Predicatorii creștini s-au adresat mai întîi oamenilor de joasă condiție – semenii lor străini– și, la drept vorbind, alături de aceștia, consolatoare, fraternă și egalitară, doctrina avea cele mai mari șanse în a se bucura de o bună primire. Cu toate acestea, nu trebuie exagerat: Paul și discipolii săi au predicat prozeliților evrei, iar aceștia nu erau cu toții *humiliores*; apoi, exista un număr mare de femei din clasele de sus dar, cu siguranță, și cîțiva bărbați. Acestea sînt temeiuri pentru a crede că mai mulți dintre ei au fost convertiți la credință. Nu este mai puțin adevărat că, pînă în vremea Antoninilor¹¹⁴, *honestiores* nu au format niciodată mai mult decît o

¹¹⁴ Precedînd dinastiei Severilor, dinastia Antonină urmează dinastiei Nerva-Traian, prin adoptarea de către Hadrian a lui Antoninus Pius, care avea obligația de a adopta, la rîndul său, pe Marcus Aurelius și Lucius Verus. Fiind în fruntea Romei între 138 și 192, Antoninii se vor remarca prin abilități politice, militare, de administratori ai imperiului, bunăcredință și echilibru în acțiuni, rezultate bune, în general perioada putînd fi caracterizată ca una de dictatură luminată, în interesul exclusiv al imperiului. Primul dintre ei, Antoninus Pius, domnind mai mult decît Tiberius, a păstrat cît a putut de mult instituțiile funcționale create de către Hadrian, a ameliorat felurite legi (ușurînd eliberarea sclavilor, stabilind că orice acuzat este nevinovat pînă la pronunțarea unei sentințe judecătorești care stabilește contrariul) și, în general, a condus cu multă diplomație și fermitate, impunîndu-se cu autoritatea creată prin calitatea și eficiența deciziilor sale, fiind admirat și respectat pentru

minoritate infimă în Biserică. Cei care constituiau fondul Bisericii erau sclavii și muncitorii și, cum în acele vremuri, fiecare nou creștin adăuga o unitate la lista misionarilor, creștinismul continua să recruteze mai ales dintre *humiliores*. Prin sclavi, însă, el atinse femeile libere –stăpînele lor– și, accidental, atrase atenția cîtorva bărbați instruiți, aflați în căutarea adevărului divin. Grație celor dintii, se insinuă în clasele înalte, grație celorlalți –în cursul secolului al II-lea– el luă contact cu filosofia, consecințele acestei întâlniri fiind incalculabile.

Oameni precum Iustin, Tatian¹¹⁵ sau Tertullian¹¹⁶ veneau către creștinism deoarece convertirea lor era urmarea logică a unei crize

modalitățile echilibrate în care crea, impunea și aplica deciziile cu soluțiile cele mai bune pentru imperiu. În vremea sa a domnit pacea, chiar dacă s-au produs mici intervenții militare pentru restabilirea ordinii în imperiu (Iudeea, Mauritania, Britannia, Dacia). A fost patron al artelor și științelor, prieten cu rabi Iudah. Stilul său de domnie poate fi rezumat prin ultimul cuvînt pe care l-a rostit: „aequanimitas”. Următorul Antonin, Marcus Aurelius, cel mai mare filosof stoic, care a încercat să păstreze cuvîntul de ordine al înaintașului său, a avut parte de o perioadă marcată de conflicte militare, și-a urmat și îndeplinit îndatoririle de împărat, socotind, însă, că este o treabă incompatibilă cu apetența sa pentru filosofie. La insistențele sale, a domnit alături de Lucius Verus. În plan administrativ și juridic a făcut o serie de reforme prin care a ajustat organizarea și funcționarea imperiului la dinamica realității vremii. Ultimul dintre Antonini și primul dintre porphyrogeneti, Commodus, deși a beneficiat de o educație intelectuală și militară aleasă, fiind pregătit pentru a deveni împărat și asociat la domnie cu tatăl său, poate fi socotit cel în vremea căruia începe decăderea imperiului roman. Spre deosebire de predecesorii săi, nu are interes pentru administrație și drept (pe care nici nu le stăpînește prea bine), are tendința de a lua hotărîri arbitrare, nejustificate și care se dovedesc dăunătoare treburilor publice, în general, fiind abuziv în actele sale. Megaloman, laș, coborîndu-se pînă la a lupta în arena gladiatorilor (unde își exercita cruzimea asupra soldaților romani răniți sau infirmi, precum și asupra cetățenilor romani infirmi), schimbînd pînă și numele Romei, Commodus va sfîrși ucis, numele fiindu-i supus dezonoarei. (n.trad.)

¹¹⁵ Tatian asirianul (aprox. 120-180), elev al lui Iustin din Cezareea, scriitor și teolog creștin care a scris o parafrază a Evangheliilor, *Diatessaron*, ce a devenit textul standard în comunitățile de creștini vorbitori de siriacă, pînă secolul al V-lea, la momentul traducerii acestora în Peshitta, versiunea siriacă a Noului Testament. Concepția sa este puternic monoteistă, susținînd că sufletul uman are, în mod natural și organic, credință în Dumnezeu, decăderea aducîndu-l la politeism. Monoteismul înseamnă ridicarea de la lumea materială și ieșirea de sub stăpînirea regulilor demonice, la unitatea cu Dumnezeu,

interioare. Ei aveau aspirații pe care filosofia singură nu le putea satisface, probleme pe care aceasta nu le putea rezolva, religia creștină răspunzând unora și satisfăcându-le pe celelalte. Din ziua în care deveneau creștini, însă, chiar dacă asemenea oameni își renegau tot trecutul gândirii lor, nu se puteau debarasa de educația lor, de obiceiurile lor spirituale, de procedeele lor de a gândi, de cuceririle lor intelectuale și filosofice. Fie că își dădeau limpede seama, fie că simțeau în mod confuz, religia pe care o adoptaseră le părea săracă, nu în fondul ei, pe care îl socoteau insondabil precum infinitul, ci în expresia ei, iar când vorbeau despre ea, în mod irezistibil tindeau să-i acorde trăsăturile unei filosofii revelate. Cu procedeele lor de școală, o consolidau în partea ei de apologetică, iar cu reflecții sau explicații pe care concluziile lor metafizice anterioare le sugerau –în prezența postulatelor creștine–, o întăreau în partea ei de dogmatică.

Deschis atît cît se putea –datorită incertitudinilor de ordin dogmatic– la influențe de acest gen, și înmlădiat pe cît fusese deja prin speculația paulinică și ioanică, creștinismul generației post-apostolice nu le prevăzuse

care este spiritul cel mai pur. Tatian socotește că omul se poate ridica prin voință, imaginea lui Dumnezeu reflectîndu-se în om prin spirit. În ceea ce privește creația, aceasta s-a înfăptuit prin *dynamis logike*, puterea cuvîntului, Dumnezeu eliberînd Logosul, care a generat materia din care, apoi, toate s-au făcut. (n.trad.)

¹¹⁶ Quintus Septimius Florens Tertullianus (aprox. 160-aprox.220), primul autor creștin care a scris un corpus detaliat al literaturii creștine latine, supranumit „părintele creștinătății latine” și „fondatorul teologiei occidentale”, apologet și polemist reductibil împotriva ereziilor, teoretician al dogmei Sfintei treimi „tres Personae, una Substantia”, poliglot cu o solidă educație, brusc convertit la creștinism în urma unui eveniment puternic, a trecut prin montanism, și-a fondat propria grupare religioasă, dar a continuat să lupte împotriva ereziilor, în special a celor gnostice. S-a pronunțat extrem de vehement la adresa practicilor și moravurilor vremii, a cultului împăratului, îndemnînd la rezistență și, practic, la sacrificiul de sine (al altora). Spirit polemist pînă dincolo de orice limită, Tertullian găsește mereu ceva de atacat sau de disprețuit (inclusiv filosofia clasică greacă), indiferent de mize (de la cocoșul jertfit de Socrate lui Asclepios, pînă la a-i socoti pe filosofii greci ca patriarhi premergători ai ereticilor). Totodată, se pronunță asupra tuturor chestiunilor pe care le întîlnește în cale, influențînd mult gînditorii care vor urma. Faptul acesta face ca multe dintre ideile sale să se împletească strîns în concepțiile Bisericii. (n.trad.)

pe acestea deloc, și nu deținea vreun mijloc nici de a le tria, nici de a le disciplina. De aceea, la început, ele s-au exersat asupra sa într-un mod pe cât de confuz, pe atât de intens, și a trebuit să treacă ceva timp pînă cînd masa de credincioși –mereu lentă în a conștientiza cu claritate realitatea– să-și dea seama că acestea împingeau religia în două direcții foarte diferite.

III

Una tindea să împrumute din cultura elenică toate noțiunile susceptibile de a face mai profundă și mai frumoasă doctrina creștină inițială. Desigur, asimilarea nu era împiedicată de scrupule exagerate, iar logica –nu mai mult decît realitatea faptelor– nu era mereu în perfect acord cu acestea –textele nici atât–, dar intenția cel puțin, era de natură a liniști. Aceasta nu căuta decît să adapteze afirmațiile cele mai interesante ale gîndirii grecești la exigențele solicitate de postulatele sale fundamentale, unele modificîndu-le pe celelalte pînă la a le face mai degrabă de nerecunoscut. Transformarea se producea destul de lent, pentru a nu șoca deloc, și, mai ales, ea opera în conformitate cu aspirațiile mai mult sau mai puțin conștiente ale maselor de credincioși. Dacă li s-ar fi spus celor doisprezece că Isus îl încarnase pe Dumnezeu, mai întîi nu ar fi înțeles, apoi ar fi protestat împotriva groazniciei primejdii de păcat. Probabil că ar accepta, însă, ce a spus Paul despre El: că fusese un Om celest și că încarnase Spiritul, *Pneuma*¹¹⁷ lui Dumnezeu. Aceasta era prima etapă a unei augmentări pe care religia o dorea cu ardoare, și care va apropia treptat și pînă la completa asimilare, pe Christos de Dumnezeu. Această tendință, din

¹¹⁷ Preluîndu-l din scrierile medicale (unde se referea la un curent de aer în mișcare, respirație, suflu), stoicii vor face din *pneuma* un concept central al filosofiei lor despre Univers. La ei, *pneuma* este principiul activ care organizează materia (principiul pasiv), fiind de proveniență divină. Pneuma poartă cu sine și logosul, care este legiferator și raționalizant, și care se impune materiei. Concepția cosmologică a stoicilor se apropie de unele ipoteze actuale din fizica Universului, întrucît ei socoteau că Universul este o formă de existență a pneumei, el se generează și distruge ciclic, după ecpiroză urmînd apocatastaza, cînd totul revine la și în Zeul suprem (existența în sine și spiritul ordonator), care, printr-un nou act de creație (palingenetic) eliberează pneuma, un nou ciclu începînd astfel. (n.trad.)

care a apărut ortodoxia, n-a urmat un drum drept și bine trasat. Adeseori a ezitat, s-a rătăcit printre speculațiile pe care credința comună nu le-a acceptat, găsindu-și –nu fără dificultate– ideea sau formula convenabilă. Totuși –acesta este aspectul esențial–, ea nu a încercat niciodată o combinare conștientă a ideilor păgâne, oricare ar fi fost acestea, cu postulatele creștine. Putem spune că, în funcție de aceste postulate, ea și-a ales și organizat mereu adăugirile pe care le-a împrumutat din cultura elenică, chiar în acea admirabilă școală din Alexandria, a cărei glorie a fost Origenes¹¹⁸, și care va încheia marea operă: transformarea creștinismului în filosofie revelată și perfectă.

Cealaltă tendință, pe care creștinismul a cunoscut-o încă din secolul al II-lea –poate dinainte–, își trage obârșia dintr-un punct de plecare diferit. Ea vrea, de asemenea, să îmbogățească cele mai simple afirmații de început și să le adâncească. Nu o poate face, însă, decât combinându-le cu credințe sau speculații împrumutate din ambianța sa. Mai întâi, nu se manifestă nici un fel de prudență în alegerile sale, care se opresc la obiecte foarte numeroase și mai ales foarte disparate: păgânism olimpic, orfism, diferite religii orientale, sisteme filosofice, hrănindu-se din toate. În al doilea rând, nu există preocuparea de a-și pune în acord împrumuturile cu datele istorice sau doar tradiționale ale religiei, căci se pretinde a fi în posesia unei revelații

¹¹⁸ Origenes (Adamantius) (aprox. 185-254), ascet, teolog și scriitor african, autor al *Hexaplei*, exeget al multor cărți biblice, creator al unui sistem care prezintă doctrina creștină din perspectivă filosofică. Pentru Origenes, Dumnezeu este principiul prim, perfect unitar și imuabil, incomprehensibil, transcendent materiei, spațiului și timpului, limitat doar de propria deitate. Logosul este principiul rațional prin care Dumnezeu dă existență Universului, și, alături de Sfântul Duh, constituie un reflex al lui Dumnezeu, care își comunică astfel divinitatea și își manifestă voința sa atotputernică. În acest fel, Origenes ajunge la o concepție ierarhizată a Sfintei Treimi.

Urmind creației celor două emanații, Logosul și Sfântul Duh, ființele raționale sînt create în chipul divinității și sînt dotate cu liber arbitru, deoarece nefiind perfecte, astfel au posibilitatea de a atinge perfecțiunea, prin purificarea treptată și deplină, totul reîntorcîndu-se în punctul de plecare, care este Dumnezeu, de la care toate pleacă și care se află în toate. Această concepție arată și că scopul lui Dumnezeu, în ceea ce privește creația materială, este purificarea acesteia și ridicarea spirituală, dar și că Origenes susține apocatastaza. (n.trad.)

particulare, prin care justifică cele mai monstruoase construcții –veritabile sisteme sincretice–, în care adevăratul creștinism nu mai apare decît ca un element dificil de recunoscut, cu o cosmogonie complicată, o metafizică greu de înțeles, care nu-i datorează aproape nimic, nici una, nici cealaltă. Se înțelege de la sine că aceste *gnoze* diferite, înflorite în secolul al II-lea, au îngrozit pe cei simpli și că, în realitate, ele nu aveau nici o șansă de a dura, chiar trecînd –cum au sfîrșit cele mai multe prin a o face– în practici magice –mai seducătoare pentru vulg decît construcțiile metafizicii mistice și simboliste. Totuși, acestea existau în logica evoluției creștine, astfel că ele ne prezintă o imagine a acestei evoluții, care corespunde cu ceea ce știm despre spiritul vremii în care ele au apărut și care sfîrșește prin a ne face să-l înțelegem.

Este semnificativ faptul că acestea au apărut –nu precum celelalte *erezii*, în sînul cărora credința este dezbătută– înainte de a-și găsi un loc, și că, în majoritatea cazurilor, nu sînt decît opinii care nu au reușit, cu nimic mai neobișnuite decît cele care s-au impus. Controversele și discuțiile pe care și unele și celelalte le-au provocat, au așezat și au fixat treptat elementele doctrinei ortodoxe. Ele au oferit credincioșilor ocazia de a-și analiza și preciza propria lor gîndire sau aspirațiile lor, au identificat problemele, au accentuat contradicțiile pe care teologii avuseseră misiunea de a le rezolva. Mai mult încă, ele au făcut evidentă necesitatea și imperioasă dorința *unei discipline a religiei, a unei reguli, și a unei autorități* care să o apere personificînd-o. În acest sens, ele reprezintă cel mai activ factor de organizare ecleziastică și de autoritate clericală care se fundamentează în secolul al II-lea.

Celălalt factor trebuie căutat într-o reacție a mediului greco-roman asupra creștinismului primitiv, cel care –începînd cu momentul în care frații părăsesc Templul evreu– tinde să introducă într-un cult, în întregime „în spirit și în adevăr”, totul sau o parte din ritualismul păgîn. Evoluția creștinismului sub aspect ritualic se încheie în paralel cu evoluția dogmatică, și prin aceleași procedee. Se pleacă de la practicile simple ale începuturilor, toate apărute din iudaism: botezul, frîngerea pîinii,

impunerea mâinilor¹¹⁹, rugăciunea, postul. Acestora li se va acorda un sens tot mai profund și mai *misterios*, fiind amplificate și juxtapunându-li-se gesturi familiare sau păgîne. Apoi li se va conferi un interes deosebit –pe care îl comportau, spre exemplu, riturile misterior grecești și orientale– și li se va infuza antica și redutabila putere a magiei. Acest proces începe imediat ce religia apostolică ajunge din Palestina pe terenul grec, se întâlnește –deja extrem de avansat, în paulinism–, și se continuă fără întrerupere în decursul luptei noii religii împotriva rivalelor sale.

Uneori, este foarte dificil de spus cu certitudine din ce rit păgîn derivă cutare rit creștin, însă rămîne în afara oricărei îndoieli faptul că spiritul ritualist al păgînilor s-a impus treptat creștinismului, pînă la a se regăsi în întregime în ceremoniile acestuia din urmă. Începînd cu secolul al IV-lea, necesitatea de a dezrădăcina obiceiuri vechi și foarte persistente a grăbit asimilarea. De altfel, puterea clerului creștin creștea extrem de mult prin dreptul – pe care, în ciuda cîtorva ezitări, de curînd îl primise aproape în exclusivitate– de a dispune de forța magică a riturilor, care au fost numite *sacramente*.

IV

Dacă, așadar, examinăm Biserica creștină la începutul secolului al IV-lea, vom avea dificultăți în a recunoaște comunitatea apostolică, sau, pentru a spune adevărul, nu o mai recunoaștem deloc. În locul unui mic grup de evrei, separați de majoritatea fraților lor doar printr-o speranță

¹¹⁹ Impunerea mîinii sau mîinilor pe capul cuiva este un gest vechi, cu semnificații profunde, suprapuse și decantate de-a lungul secolelor. Bindecuvîntarea părintească, sfințirea preoților, trimiterea apostolor în misiune, ungerea nobililor, bindecuvîntarea mirenilor de către sacerdoți, felurite ritualuri între dascăl și învățăcel, orice formă de transmitere a unor atribute dinspre inițiat către cel în curs de inițiere sau aflat la capătul acesteia și precedînd orice formă de plecare în lume se fac de sus, plasînd centrul energetic al palmei inițiatului deasupra locului în care, cîndva, se situa fontanella celuilalt, spre a-l investi pe acesta cu energia și acceptul necesare noii vieți. În Biserică, impunerea mîinilor rămîne un gest ritualic curent, chiar dacă s-a formalizat pînă la a nu i se mai ști semnificațiile (ceea ce –precum în orice situație în care o formă există și se află în uz, dar și-a pierdut sensul– face ca individul să îi atribuie felurite semnificații și valori). (n.trad.)

aparte și printr-o toleranță mai ridicată față de prozeleți decît cea a naționalismului israelit de rînd, vedem acum o vastă asociație religioasă în care intră –fără distincție de rasă ori de condiție socială– toți oamenii de bună credință, și care are conștiința că formează un corp, conștiința de a fi poporul ales, Biserica lui Christos. Ea l-a respins pe Israel –despre care spune mereu că a părăsit căile Domnului și că rătăcește în mod deplorabil departe de adevăr–, a găsit mijlocul de a se debarasa de practicile Legii evreiești, dar, și de a recunoaște Vechiului Testament calitatea de Carte sfîntă¹²⁰. Întemeindu-se pe afirmațiile fundamentale ale credinței lui Israel, Biserica a construit o dogmatică nouă, foarte complicată, a cărei speculație

¹²⁰ Creștinismul făcuse pași importanți pe calea îndepărtării de Legea iudaică, iar cîțiva creștini notabili, precum Marcion, s-au folosit de acest fapt. Nu au reușit deoarece apologetica creștină a începuturilor, sprijinindu-se în mod constant pe textele biblice socotite profetice, consolidase venerația iudeo-creștină pentru Carte și îi confirmase caracterul divin. (n.a.)

Marcion din Sinope (sec. I-II), creatorul ereziei marcionismului, sistem teologic care a reprezentat un concurent serios la adresa Bisericii. Prin unele idei, este precursor al bogomilismului și al catarismului. Pe baza studierii Vechiului Testament, Marcion socotește că iudaismul este distinct de creștinism și opus acestuia, în învățăturile despre Dumnezeu, Isus referindu-se la un Tată ceresc, iar nu la Yahweh. Acesta din urmă este doar demiurg, o zeitate geloasă, răzbunătoare și crudă, în vreme ce Isus vorbește despre un zeu universal, plin de compasiune, bunăvoință și milă față de umanitate. Marcion mai crede că evreii nu au înțeles corect textele Vechiului Testament și nici întîmplările din vremea lui Isus. Altminteri s-ar fi înțeles că acesta este mîntuitorul trimis de Tatăl ceresc, încarnându-se (dar în manieră gnostică, docetistă, corpul său fiind doar o imitație a corpului material), apoi pătimind spre a răscumpăra omenirea și a deschide calea către viața veșnică. Dincolo de teologia sa, pentru care a fost excomunicat, Marcion este important deoarece este primul care pune, într-un mod cît se poate de clar, problema canonului. De fapt, el este primul care propune instituirea unui canon al cărților Noului Testament, pe care îl împarte în *Evangelikon* și *Apostolikon* (în care, la loc de cîinste se află Epistolele sfîntului Paul, pe care Marcion îl consideră a fi nu doar cel mai corect interpret și învățător al ideilor lui Isus, ci și marele său apostol). Prin critica adusă mai multor texte considerate a fi valide în epoca sa, el a grăbit acțiunea Bisericii de a-și constitui un canon al textelor biblice, iar prin concepțiile și interpretările sale a făcut vizibilă necesitatea de a discerne, pe baze clare, între ortodocși și eretici, practic, determinînd Biserica să-și edifice o dogmatică și canoane riguroase și unitare, caracter sistematic în acțiunile sale și trasarea unor limite în ceea ce privește acțiunile și concepțiile membrilor ei. (n.trad.)

centrală s-a dezvoltat în jurul persoanei lui Christos –ajuns la identificarea cu Dumnezeu–, și din care și-a extras elementele, parte a propriilor reflecții –ce duc la creșterea primelor elemente ale credinței sale–, parte din doctrinele filosofice și religioase ale mediului greco-roman. Această dogmatică, exprimată printr-o *regulă a credinței* stabilită, pe baza opiniei majorității, de către autorități competente, se prezintă ca o filosofie revelată și perfectă, explicația *ne varietur* a lumii, a vieții și a destinului, iar teologii se străduie cu zel să o aprofundeze și să o facă armonioasă.

Dintr-o altă perspectivă, Biserica creștină se prezintă ca un corp constituit. Ea s-a organizat treptat în Biserici individuale, după modelul sinagogilor sau al asociațiilor păgâne. Funcțiunile administrative și spirituale sînt concentrate în mâinile unui cler ierarhizat, ai cărui șefi au căpătat obiceiul de a se pune de acord asupra tuturor chestiunilor privitoare la religie, la moravuri și la disciplină, și de a exprima opiniile majorității prin decizii colective. Acest cler prezidează în cadrul riturilor, mai mult sau mai puțin împrumutate direct din iudaism sau din misteriiile păgâne, însă perfect creștinate și mascate –cel puțin cele mai importante– cu misterioasa putere magică cu care cultele secrete ale Greciei și Orientului îi obișnuiseră pe oamenii de atunci. Cu alte cuvinte, creștinismul devenise o adevărată religie, cea mai completă dintre toate –pentru că a luat din toate ce aveau ele maibun –, cea mai primitoare, cea mai consolatoare și cea mai umană. Astfel, cel simplu nu are decît să creadă în ea –fără a înțelege– și a asculta de autoritățile ei –fără a gîndi– pentru a-și asigura mîntuirea veșnică, în vreme ce filosoful găsește în dogmele acesteia o amplă materie de speculat.

Totuși, această religie atît de profund sincretică, se manifestă exclusivist la modul imparabil. Ea nu suferă nici o împărțire a credincioșilor ei cu nici o altă religie, nu tolerează nici o rivală și, înainte de a-și asigura victoria, această tendință fundamentală a naturii sale i-a cauzat cele mai periculoase dificultăți, mai ales, suscitînd animozitatea Statului și pe cea a întregii societăți civile.

Înainte de a încerca să ne dăm seama de natura, de evoluția, de amploarea și de rezolvarea acestui conflict decisiv, trebuie să ne apropiem mai mult și să cercetăm sub aspect concret două fapte fundamentale pe care

tocmai le-am prezentat *in abstracto*: religia lui Christos, adică religia care îl are în vedere pe Christos ca fiind propriul său Dumnezeu, care – organizându-se în timp– a generat *Biserica creștină*, și care –din mod de viață, ce era mai întâi– a devenit *corp de doctrină și sistem de dogmatică*.